

rini dürüst bir şekilde yapmalarının önemini vurgulayarak halka yük olmamaları ve gayri meşrû kazanç yollarına sapmalarını kendilerine hazineye maaş verilmemesini tavsiye etmektedir (*Siyâsetnâme*, s. 95). Büyük Selçuklular'da hâcib-i kebirlerin nâibi vardı ve atabegler de şehzadelerin nâibi sayılıyordu. İbn Bîbî'nin verdiği bilgilerden Anadolu Selçuklularında divan nâiblerinin önemli görevler yaptığını anlaşılmaktadır (*el-Evâmîrü'l-Alâiyye*, I, 119). Vezirlere de birer nâib verildiği ve Pervâne Emîr Nizâmeddin'in vezirlik teklifini reddedip nâibliğe razı olduğu belirtilmektedir (*a.g.e.*, II, 149).

İlhanlılar'da birinci vezire ve onun yardımcıyla vekili durumundaki görevliye nâib adı verilirdi (Spuler, s. 307-308). Eyaletlere "hâkim" denilen valiler tayin edilir, onların da nâibleri bulunurdu. Vergi meseleleriyle ilgilenmekten başka nâibler görev yaptıkları yerin asayişini sağlamakla da mükelleftiler. Eyyübîler'de Dîvânü'l-mâl'in üyelerinden biri nâibdi ve sultan adına divanda işlerin yürütülmesini kontrol ederdi. Öte yandan Mısır ve Suriye nâibleri sultana vekâleten onun yetkilerini kullanır, azil ve tayinlerde bulunur, ancak çok önemli hususlarda kendisine danışırdı. Memlûkler devrinin başlangıcında kâdilkudâtların sadece Şâfiler'den seçildiği dönemde kendilerine yardımcı olmaları amacıyla diğer mezhep mensuplarından nâibler görevlendirilirdi. Kâdilkudâtların dört mezhebe göre tayin edilmeye başlanmasından sonra nâiblerin sayısı çok artmış ve sultanlar bazan bunu sınırlamak istemişlerse de başarılı olamamışlardır; nitekim bir ara sadece Kahire'deki nâiblerin sayısı 200'e yaklaşmıştır. Ortaçağ'da kurulan diğer birçok İslâm devletinde de var olan nâiblik Anadolu Selçuklularını, Memlûkler ve Delhi Türk Sultanlığı'nda daha sistemli ve etkili bir kurum haline gelmiş, özellikle merkezde hükümdara vekâlet eden devlet adamları yanında eyalet valilerine ve diğer bazı vali veya kumandanlara nâib-i saltanat unvanı verilmiştir (bk. NÂİB-i SALTANAT). Hükümdarlık makamını vekâleten elinde tutan kadınlar ise "nâibe" unvanıyla anılırdı (Üçok, tür.yer.).

Hindistan'da kurulan bazı İslâm devletlerinde nâib yerine nevab (Nevvâb) terimi yaygınlık kazanmıştır (bk. NEVVÂB).

BİBLİYOGRAFYA :

Vekî, *Ahbârü'l-kuḍât*, I, 162; II, 398; III, 252, 256, 273, 282; İbn Sa'd, *et-Tabakât*, IV, 205; Halife b. Hayyât, *et-Tarih* (nşr. Ekrem Ziyâ el-Ömerî), Riyad 1405/1985, s. 337; Belâzürî, *Fütüh* (Fayda), s. 119; Kindî, *el-Vülât ve'l-kuḍât* (Guest), s.

10, 13, 35; Nizâmülmülk, *Siyâsetnâme* (Bayburtluğil), s. 72, 95; Müntecebüddin Bedî, *'Atebetü'l-ketebe* (nşr. Muhammed Kazvîni - Abbas İkbâl), Tahran 1329 hş., tür.yer.; İbnü'l-Esir, *el-Kâmil*, V, 137-138; X, 536-537; İbn Bîbî, *el-Evâmîrü'l-Alâiyye: Selçukname* (trc. Mürsel Öztürk), Ankara 1996, I, 119; II, 25, 36, 103, 121, 149, 166, 175, 243; Spuler, *İran Moğolları*, s. 307-308, 371-373, 423; Hasan el-Bâşâ, *el-Fünûnü'l-İslâmiyye ve'l-vezâ'if 'ale'l-âşâri'l-'Arabiyye*, Kahire, ts. (Dârü'n-nehdati'l-Arabiyye), III, 1219-1265; Hasan-ı Enverî, *İşlahât-ı Divânî Devre-yi Gaznevî ve Selcûkî*, Tahran 2535 şş., s. 192; Abdülmün'im Mâcid, *Nüzümü devleti selâfîni'l-Memâlik ve rûsümühüm fi Mısr*, Kahire 1979, I, 99-100; Cl. Cahen, *Osmanlılar'dan Önce Anadolu'da Türkler* (trc. Yıldız Moran), İstanbul 1979, s. 142, 220-221, 227, 263, 266, 288, 333; A. K. S. Lambton, *State and Government in Medieval Islam*, Oxford 1985, s. 241, 268, 274-277, 286; Mehmet Altay Köymen, *Büyük Selçuklu İmparatorluğu Tarihi*, Ankara 1992, III, 99-100, 182, 185, 219; Bahriye Üçok, *İslâm Devletlerinde Türk Naibeler ve Kadın Hükümdarlar*, Ankara 1993, tür.yer.; Hussein F. Kasasbeh, *The Office of Qâdi in the Early 'Abbâsîd Caliphate (132-247/750-861)*, Mu'tah 1994, s. 147, 270-272; Abdülkerim Özaydın, *Sultan Berkıyaruq Devri Selçuklu Tarihi (485-498/1092-1104)*, İstanbul 2001, s. 145, 196, 198, 201, 224; Hanefî Palabıyık, *Valilikten İmparatorluğa Gazneliler Devlet ve Saray Teşkilatı*, Ankara 2002, s. 194, 195; M. Abdülhay el-Kettânî, *Hız. Peygamber'in Yönetimi: et-Terâibu'l-idâriyye* (trc. Ahmet Özel), İstanbul 2003, I, 423, 484-486; G. Makdisi, *Ortaçağ'da Yüksek Öğretim: İslâm Dünyası ve Hıristiyan Batı* (trc. Ali Hakan Çavuşoğlu - Hasan Tuncay Başoğlu), İstanbul 2004, s. 63, 93, 96, 115, 122, 237, 238, 251, 276, 278, 279, 286, 288, 316; Ünal Kılıç, *Peygamber ve Dört Halife Günlerinde Şehir Yönetimi ve Valilik*, Konya 2004, s. 99, 187.

 CASIM AVCI

Osmanlılar'da. Nâiblik Osmanlılar'da başlangıçtan beri mevcuttu. Yeni fethedilen yerlere idareyi temsilen sancak beyi veya subaşı, hukuku temsilen kadı yahut nâib tayin edilmesi bir fetih geleneğiydi. Nâibler, medrese eğitimi alarak özellikle fıkıh alanında kendi kaza dairesinde ihtilâfları çözebilecek bir seviyede tahsil görmüş ilmiye mesleği mensubu kimselerdi. Osmanlı adli teşkilâtında kadı yardımcısı ve vekili olan nâib kadı tarafından belirlenir, Anadolu veya Rumeli kazaskeri tarafından tasdik edilirdi. İstanbul'da nâiblerin tayininde İstanbul kadısı yetkiliydi. Evliya Çelebi'ye göre XVII. yüzyılda Eyüp, Galata ve Üsküdar kazalarına bağlı nahiyelerde çok sayıda nâib görev yapmaktaydı ve bunların oldukça yüksek yevmiyeleri vardı.

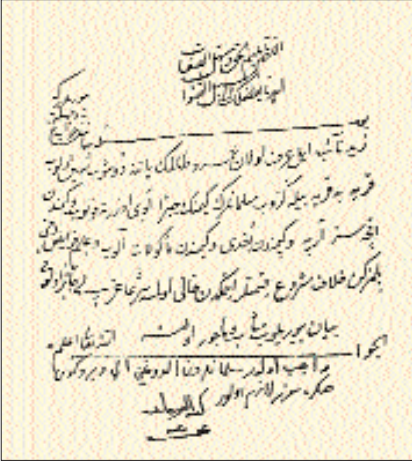
XVIII. yüzyılda İstanbul'da nâiblerin sayısı yirmi beş kadardı. Başta İstanbul kadısının başyardımcısı olan Bab Mahkemesi nâibi olmak üzere İstanbul kadılığına bağlı Mahmud Paşa, Ahî Çelebi, Balat ve

Dâvud Paşa mahkemelerinde beş, Galata'da yedi, Eyüp'te yedi ve Üsküdar'da altı mahkeme nâibi bulunmaktaydı. Ayrıca İstanbul'da çarşı ve kapan yerlerini teftiş etmek, esnaf arasındaki ihtilafları çözmek üzere ayak nâibi, kapan nâibi, çardak nâibi, yağ nâibi, keşif nâibi, avarız nâibi gibi seyyar görev yapan nâibler vardı.

Arap şehirlerine tayin edilen Osmanlı kadılarının yerli Arap ulemâsından nâibler seçmesinin yaygın bir uygulama olduğu anlaşılmaktadır. Bu tercihte muhtemelen, konuşulan Arap dili ve lehçeleri konusunda mahallî nâiblerden yardım alma düşüncesi rol oynamıştır. Nitekim Muhibbî ailesinden Fazlullah 1059'da (1649) Mısır kadısı Esîrî Mehmed Efendi'ye nâiblik yapmış, *Hulâsatü'l-eşer* müellifi Muhammed Emîn el-Muhibbî 1101'de (1690) Mekke'de, daha sonra Kahire'de kadı nâibliğinde bulunmuştur.

Nâibler genelde süresiz olarak tayin edilirdi, ancak belirli süreler içinde görev değişiklikleri olurdu. İstisnâ olarak yirmi beş otuz yıl aynı yerde nâiblik yapanlar vardı (BA, MD, nr. V, hk. 282). Nâibler kendisini bu göreve getiren kadı tarafından re'sen görevden alınmayacağı gibi nâibi olduğu kadının azli veya ölümüyle de görevleri sona ermezdi. Ancak yetersizlikleri, bilgisizlikleri, bir yolsuzluğa karışmaları, ehl-i örf ile iş birliği yapmaları gibi sebeplerle azledilirdi. Görevini kötüye kullanan nâibler hakkında Dîvân-ı Hümâyün'a pek çok şikâyet gelir, bunlarla bilhassa kazasker ilgilenirdi. Meselâ Soma kazasında nâiblik yapan Hacı Halife'nin nâiblikten uzaklaştırılması emredildiği halde hâlâ nâiblik yaptığının kazasker tarafından Dîvân-ı Hümâyün'a arz edilmesi üzerine Hacı Halife'nin Kıbrıs'a sürülüp buradaki beylerbeyine teslimine dair alınan temessükün Dîvân-ı Hümâyün'a gönderilmesi hakkındaki hüküm konunun kazasker tarafından takip edildiğini göstermektedir (BA, MD, nr. XII, hk. 1062). Ehl-i örf ile iş birliği yaparak halka zulmeden, halktan zorla para alan ve ferâiz ilmini iyi bilmediğinden miras taksimini yanlış yapan nâibin azlinin câiz olup olmayacağı sorusuna karşılık Şeyhülislâm Hâmid Efendi "Vâcip olur, müslümanlardan aldığı alıverdikten sonra ta'zir lâzım olur" fetvasını vermiştir (*İlmiyye Salnâme-si*, s. 389).

Kazasker veya mevleviyet derecesindeki kadılar arpalık olarak verilen kazalarına bizzat gitmeyip nâib gönderirler ve nâibler "mahkeme-i şer'iyye hâsılatı" adıyla bürken harcın bir kısmını aldıktan sonra ço-

Şeyhülislâm Hâmid Efendi'nin bir nâib hakkında verdiği fetva (*İlmiye Sahnâmesi*, s. 389)

ğunu nâibi oldukları kadiya teslim ederlerdi. XVIII. yüzyıl sonlarında mevleviyet derecesindeki Konya, Kayseri, Sivas, Ayıntap gibi Anadolu şehirleri mahkemelerine nâiblerin baktığı bilinmektedir. Bu yerler üç dereceye ayrılmıştı. Buna göre şehir merkezleri birinci sınıf, mutasarrıflıklar ikinci sınıf, büyükçe kazalar üçüncü sınıf nâiblik olarak tesbit edilmiş, tayinler de buna göre yapılmıştır (Çadırcı, s. 282-283).

Mahkeme harçları nâiblerin temel geçim kaynağı idi. Baktıkları davalardan ve gördükleri muamelelerden sicil, hüccet, mürâsele, nikâh, talâk, itâk vb. adı altında ücret alırlardı. Bütün bu resimlerde nâibe ait kısmın kadiya nisbetle beşte veya altıda bir civarında olduğu kanunnâmelerde verilen bilgilerden anlaşılmaktadır (Uzunçarşılı, s. 85). Ancak nâiblerin bu harçları toplamada aşırılığa kaçmaları halkı çok rahatsız ettiğinden adaletnâmelerde bu haksızlık sıkça dile getirilip önlenmesi emredilmiştir. II. Meşrutiyet döneminde yapılan düzenlemelerle nâiblere mahkeme harçları yerine düzenli maaş bağlanması kararlaştırılmıştır.

Kadılarla aynı yetkilere sahip olarak imparatorluğun her tarafına dağılan ve adaletin tevziinde önemli hizmetler gören nâibler keşif, teftiş ve tahkik için olay mahalline giderlerdi, bu da özellikle kadıların maiyetinde çalışan nâiblerin başlıca görevlerindendi. Bunlar, temsil ettikleri mahallin ihtiyaçları veya kendi özlük haklarına dair doğrudan Dîvân-ı Hümâyün'a arzlar gönderebildikleri gibi hükümetten de doğ-

rudan kendilerine hükümler gelirdi. Nitekim mühimme defterlerinde arz ve hükümlerin binlerce örneği bulunmaktadır.

Bilgisiz nâiblerin sebep olduğu haksızlıklar sık sık şikâyetlere konu oluyordu. Yetersiz adaylar nâibliği elde etmek için ilgililere rüşvet verir, görev aldıktan sonra verdiği paraları çıkarmak üzere halktan her vesile ile para almaya çalışırdı. Mevâlî nâiblerinin yolsuzluğu sadece kendilerine değil niyabet ettikleri kadı ve kazaskere de zarar verirdi. Nitekim Mekke kadısı Şeyh Mollazâde'nin Eskişehir kazası arpalığı nâibi hakkında halkın padişaha şikâyetiyle arpalık Mollazâde'den alınmıştı (*Taylesanizâde Hâfız Abdullah Efendi Tarihi*, s. 187). Nâibliklerin iltizam usulüyle verilmesi de yolsuzlukların artmasına sebep olmuştur. Kadıların hitaben gönderilen bir hükümde kadıların nâiblerini iltizamla belirledikten sonra bir taraftan kendileri bir taraftan nâiblerinin halktan haksız para almaları şiddetle eleştirilmektedir (Uzunçarşılı, s. 250, 255).

İmam, hatip, müftü, hatta şeyhülislâmın yerine de nâib tayin edildiği anlaşılmaktadır. 929'da (1523) Zenbilli Ali Efendi hastalığı sebebiyle uzun süre görevini yapamayacak durumda olduğu halde Kanûnî Sultan Süleyman onu şeyhülislâmlıktan bırakmış, yerine bir nâib tayin etmesini istemiş, Zenbilli de Şeyh Muhyiddin Mehmed'i nâib tayin etmişti. Ancak bunun istisnaî bir uygulama olduğu görülmektedir (Repp, s. 221).

Osmanlı mahkemeleri için kadı ve nâib yetiştirmek üzere Şeyhülislâm Meşrepzâde Ârif Efendi'nin meşihatında 1854 yılında Muallimhâne-i Nüvvâb adıyla bir mektep açılmış, burası 1885'te Mekteb-i Nüvvâb, 1908'de Mekteb-i Kudât, bir yıl sonra da Medresetü'l-kudat adını almıştır. Cumhuriyet döneminde şer'î mahkemelerin kaldırılmasıyla nâiblik kurumu da sona ermiştir.

BİBLİYOGRAFYA :

BA, MD, nr. V, hk. 282; nr. XII, hk. 1062; *Taylesanizâde Hâfız Abdullah Efendi Tarihi: İstanbul'un Uzun Dört Yılı: 1785-1789* (haz. Feridun M. Emecen), İstanbul 2003, s. 52, 152, 187, 260, 281, 340, 429; *Nüvvâb Defterleri, Sicill-i Ahvâl Defterleri, Meşihat Arşivi*, Genel, nr. 57, 61, Özel, nr. 1, 5; *Nüvvâb Defterleri, Meşihat Arşivi*, Genel, nr. 1971-1991, 27 defter, sene 1279-1335; *İlmiye Teşkilâtı*, s. 85, 142-143, 250, 255; M. Ertuğrul Düzdağ, *Şeyhülislâm Ebussuud Efendi Fetvaları İşığında 16. Asır Türk Hayatı*, İstanbul 1972, tür.yer.; M. Adnan Bakhit, *The Ottoman Province of Damascus in the Sixteenth Century*, Beirut 1982, s. 51, 52, 62, 175; R. C. Repp, *The Müfti of Istanbul: A Study in the Development*

of the Ottoman Learned Hierarchy, London 1986, s. 221; Abdülaziz Bayındır, *İslâm Muhakeme Hukuku*, İstanbul 1986, s. 89-92; Musa Çadırcı, *Tanzimat Döneminde Anadolu Kentlerinin Sosyal ve Ekonomik Yapıları*, Ankara 1991, s. 282-283; Mehmet Akman, *Osmanlı Devleti'nde Ceza Yargılaması*, İstanbul 2004, s. 43-46; Bilgin Aydın v.dğr., *Şeyhülislâmlık (Bab-ı Meşihat) Arşivi Defter Kataloğu*, İstanbul 2005; G. Veinstein, "Sur les Nâ'ib Ottomans (XVème-XVIème siècles)", *Jerusalem Studies in Arabic and Islam*, XXV, Jerusalem 2001, s. 247-267; C. Brockelmann, "Muhibbî", *IA*, VIII, 512; M. Cavid Bay-sun, "Nâip", a.e., IX, 50-52.

MEHMET İPŞİRLİ

NÂİB-i SALTANAT

(نَائِبُ السُّلْطَانَةِ)

Merkezde sultana vekâlet eden veya tayin edildiği yerde onu temsil eden devlet adamı.

Bu göreve Anadolu Selçukluları'nda, Memlükler'de ve Delhi Sultanlığı'nda rastlanır. İsmail Hakkı Uzunçarşılı, bu görevin Anadolu Selçukluları'na Eyyûbiler'den geçmiş olabileceğini söylüyorsa da Eyyûbi kaynaklarında adına pek rastlanmaz. Sadece İzzeddin İbn Şeddâd'ın, 618 (1221) yılında Atabekiyye Medresesi'ni yaptıran Şehâbeddin el-Atabek'in Halep Kalesi nâibü's-sultanı olduğunu söylediği görülür (*el-A'lâku'l-hafile*, I/1, s. 273). İlk Anadolu Selçuklu sultanı Süleyman Şah'ın Suriye seferine çıktığı sırada başşehir İznik'te yerine bıraktığı Ebü'l-Kâsım'ın ve ardından onun yerine geçen kardeşi Ebü'l-Gâzî'nin fiilen sultan nâibliği yaptıkları halde bu unvanı taşıdıklarına dair bir kayıt yoktur. Kaynaklarda bu makama ve nâib unvanına ilk defa 616'da (1220) I. Alâeddin Keykubad'ın cülûsu sırasında rastlanmakta, daha sonra da bu müessese ve görevli için "niyâbet-i hazret-i saltanat, niyâbet-i hazret-i ulyâ, niyâbet-i saltanat-ı Rûm, nâibü's-saltanat-ı'l-muazzama, nâibü'l-hazre" gibi unvanların kullanıldığı görülmektedir. Bu mevkîye getirilmeden önce subaşı, melikü'l-ümerâ, vezir, reisü'l-bahr, melikü'n-nüvvâb, pervâne ve emîr-i dâd gibi görevlerde bulunan nâiblerin arasında ayrıca sâhib-i dîvân-ı istifâ gibi ikinci bir memuriyeti birlikte yürütenler de vardır. Nâib-i saltanat protokolde vezir ve atabegden sonra gelmekteydi. Moğollar'ın tahakkümüne döneminde merkezî otorite dağılınca devlet adamları kendi ikballeri için onlarla iş birliğine giriştiler; böylece vezâret ve atabeglikte olduğu gibi nâib-i saltanatlıkta da iki başlılık ortaya çıktı; sultanın nâibinden baş-